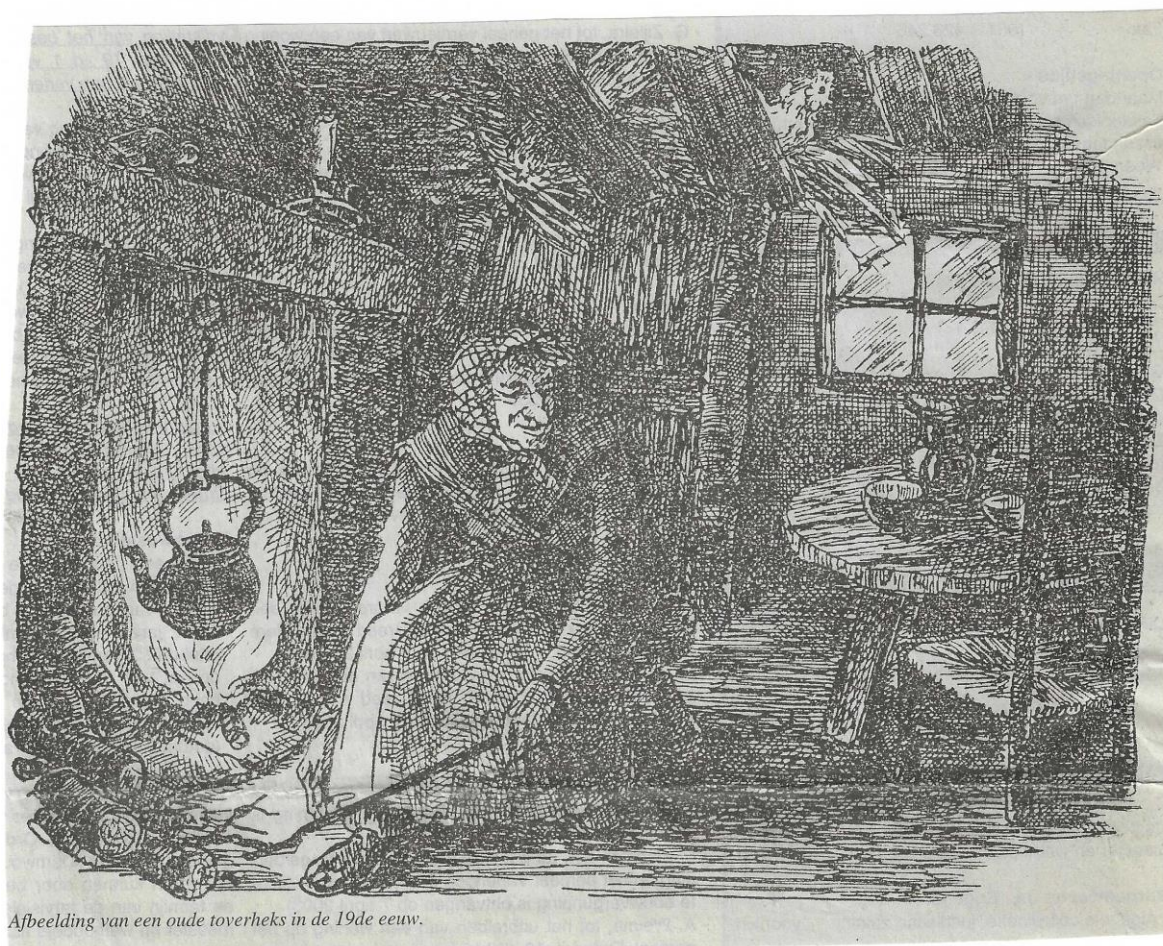

*"Hoe zou die arme kale jakhals
onze boeren kunnen genezen? ..."*

Van vroegere heelmeesters, vroedvrouwen, duivelbanners en wonderdokters

Afbeelding van een oude toverheks in de 19de eeuw.

**Door Dirk R. Wildeboer te Buitenpost,
secretaris van de Stichting Oud-Achtkarspelen
tel. 0511-541920**

"Dokter komt en de hele familie stuift naar binnen, om te hooren, wat het eigenlijk wel voor een kwaal wezen moge, waarover ieder al zoo wat zijne eigen gedachten heeft. De arme man wordt met honderd vragen overstelpt en moet eene beschrijving der kwaal geven voor menschen, die geen andere anatomische kennis bezitten, dan dat zij weten, dat zij een maag rijk zijn".

Inleiding

Na afloop van de door Napoleon gevoerde oorlogen, was in het begin van de 19de eeuw het aantal medici in ons land sterk afgenomen. De legers hadden veel jonge artsen nodig gehad en tijdens de gevechten waren velen gesneuveld. Vooral bij de veldtocht in 1812 naar Rusland waren ze bij honderden omgekomen. Een en ander had tot gevolg dat er in 1815, bijvoorbeeld in Drenthe, maar één dokter was. Vooral op het platteland was er grote behoefte aan geneeskundige hulp. Om zo spoedig mogelijk in deze behoefte te voorzien, besloot men geneeskundigen aan te stellen met een beperkte bevoegdheid en zo ontstond de stand van de heelmeeesters ten plattelande. Dit waren jongelui die, na een paar jaren bij een dokter in de leer te zijn geweest, voor een provinciale commissie examen konden doen en dan bevoegd waren zich op het platteland te vestigen. De heelmeeesters en vroedvrouwen in Friesland konden bij een commissie te Leeuwarden deze 'admissie' krijgen. Oorspronkelijk was het de bedoeling dat deze heelmeeesters slechts in lichte gevallen zieken mochten behandelen en hogere hulp moest worden ingeroepen bij zwaardere gevallen. In de praktijk kwam hier echter bitter weinig van terecht. Vooral bij de minder welgestelden was het een probleem om naar een stad te reizen en daar een arts te raadplegen met een hogere opleiding.

Deze personen werden aangeduid als Med. Chir. en Art. Obst. doktoren. In 1840 waren er in de gemeente Achtkarspelen twee artsen met een hogere opleiding, t.w. Fedde Jan Bekius te Buitenpost en Jan Posthumus te Augustinusga. Daarnaast waren in genoemd jaar nog vijf 'heelmeeesters ten plattelande' met een praktijk. Deze heelmeeesters hadden ook een bevoegdheid als vroedmeester. Verder was er nog één vroedvrouw met 'admissie' werkzaam in de gemeente, t.w. Gerkje Gerbens Nicolai te Kooten, die haar bevoegdheid op 29 november

1836 te Leeuwarden had gekregen.

'Onze dokter'

De theoloog Tonnis van Duinen (1817-1857) was predikant bij de Hervormde gemeente te Surhuisterveen van 1841-1847. Zijn ervaringen met de bewoners van dit dorp beschreef hij in het boek 'Ons Dorp', waarvan de eerste druk in 1846 verscheen en grotendeels in Surhuisterveen speelde. Hij noemde geen naam van het dorp, maar maakte melding van een 'echt boerendorp met eene vaart in het midden en een veerschip, dat voor ons boter en graan naar de naaste stad voert'. De andere details die hij over de kerk, de dokter, de smid en nog meer personen beschreef kunnen moeilijk anders dan in Surhuisterveen zijn te plaatsen. 'Onze dokter' kreeg ruimschoots aandacht in het boek.

'Zijn hulp wordt zelden ingeroepen, behalve door de zoodanigen, die om niet wenschen geholpen te worden en zelden te vergeefs bij onze goethartigen dokter aankloppen. Maar waarom heeft dokter geen voordeeliger praktijk? Hem ontbreekt iets, dat voor een praktijk eens dokters even onmisbaar is, als grondige kennis. Dit is het vertrouwen, de eerbied, mag ik wel haast zeggen, zijner dorpsgenooten. En de oorzaak daarvan is weder geen andere dan deze: Onze dokter is onbemiddeld en te eerlijk, om den grooten heer te spelen ten koste van anderen'.

Volgens de schrijver moest de geneesheer die aan een ziekbed verschijnt zo ongeveer de indruk maken van een hoger wezen, van een reddende engel en in ieder geval voor de deur van de patiënt verschijnen in een koets met een vurig trappelend paard.

'Maar nu onze arme dokter, die in een kaal jasje en versleten broek door dik en dun komt aansjokken, van wie men dadelijk ziet, de man doet het en moet het doen om den brode.

Tegenover medicijnen stond men destijds ook zeer wantrouwig.

'Om de dood geen poeijers of pillen', aldus ds. van Duinen. 'Als dokter zulk goed stuurt, dan is de boel dadelijk fout'.

Draaide het tenslotte toch op een drankje uit dan had men daar ook zijn mening over, want:

'Op ons Dorp is de kleur der dranken mede de thermometer van de hevigheid der kwaal. Bruine drankjes mag de dokter niet sturen, want dan is het niet erg. Bruine dranken, kan ieder, dien maar een beetje mankeert wel krijgen. Is hij wit, en dan vooral gekookt, zoodat hij nog warm te huis komt, dan is het reeds veel erger. Maar is hij hoog vuurrood, ja lieve tijd! dan wordt het nage-noeg tijd, om den notaris en doodgraver te zenden'.

Duivelbanners en bijgeloof

In de 19de eeuw en misschien nog wel veel later geloofde men nog dat een zieke of vooral een ziek kind betoverd kon zijn. Wanneer deze niet wilde genezen, dan was de persoon behekt. In de regel werd een bepaalde oude vrouw verdacht van de heksery en werd dus als de heks aangemerkt die dit 'betsjoenen' op haar geweten had. Een dokter kon hier dus geen genezing brengen, dat was het werk van de duivelbanner. Wanneer het een klein kind betrof, dan reisde men naar deze hulpverlener met het mutsje en bij een volwassene met een kransje, dat men in het veren kussen had gevonden. De banner kon dan aanwijzingen geven om het 'betsjoenen' ongedaan te maken. Wanneer er weer eens een dergelijk geval was geweest, deden verhalen de ronde van b.v. het zien in het donker van een in 't wit geklede vrouw, dansende witte wiven in het maanlicht en zo voort. Niet alleen mensen, maar ook dieren werden soms betoverd. Het zou zijn gebeurd dat in een hok een viertal varkens aten en knorden, tot dat ze op zekere dag niet meer wilden vreten. Het gevolg was, dat ze zo spoedig mogelijk werden verkocht en bij de koper begonnen ze dadelijk weer te eten. Men dacht in de verste verte niet aan toverij, maar zie het lege hok werd weer voorzien van andere varkens en nauwelijks hadden deze er in plaats genomen, of ze weigerden alle voedsel. Goede raad was duur. Toevallig werd onder een plank een kransje van varkenshaar gevonden, op dezelfde manier gevormd als een krans van veertjes uit een kussen. De haartjes waren ook 'met de zon om' in 't rond gelegen. Men begon te denken aan toverij. Toen na het verwijderen van het kransje de varkens dadelijk begonnen te vreten, geloofde men er vast aan.

Merkwaardig, gehaat en gevreesd...

Ds. van Duinen schrijft in het boek 'Ons Dorp' ook over de duivelbanner.

'De duivelbanner is een merkwaardig, gehaat, gevreesd en toch onmisbaar persoon voor de goede boeren en burgers van Ons Dorp'.

Volgens de schrijver woonden er op de Feanster heide een drietal van deze personen.

'Ze wonen alle drie op eene groote heide, niet ver buiten Ons Dorp gelegen, in hutten en gaan gekleed in ellendige vodden, waarin men zulke hoog begaafde wezens niet zoeken zou. Ja waarlijk, hoog begaafd; want zij kunnen op een haar af bepalen, of en wanneer en, wat het treffendst is, door wie iemand is behekst.

Zij hebben allerlei middelen, die onfeilbaar helpen, waartegen de heks niet bestand is, indien men namelijk slechts vroeg genoeg bij hen is gekomen, en die zij, tegen billijke betaling, tot redding der arm beheksten geven'.

Dat ds. van Duinen de waarheid hier getrouw weergeeft, illustreert hij aan de hand van het volgende voorbeeld, dat hij op één van zijn bezoeken in de gemeente had meegemaakt.

'Nog zeer onlangs verraste ik een zeer goedhartig, onnoozel ouderpaar, bezig met hun kind, dat aan stuipen leed, een drank in te geven, bij den duivelbanner voor een rijksdaalder gekocht. Het mengsel moest in 't duister worden ingegeven, en het kind daarbij neus, oogen en ooren dichtgehouden. Het lukte mij, de ouders in hun voornemen te verhinderen; de drank, die in een steenen kruikje was, werd uitgelaten en weggeworpen, en het kind had er 't leven aan te danken, dat het van het heidensch mengsel nog niets had ingekregen. Dokter werd gehaald en het kind is thans volkomen wel'.

Hoe de uitkomst, van het middel dat de duivelbanner heeft gegeven, ook is, het zal duidelijk zijn dat het steeds ten nadele werkt van de dokter, want *'herstelt bijgeval de lijder, dan kan men immers klaar zien, dat de heidevrouw meer berekend is dan de dokter. En sterft de zieke, dan*

komt er van, dat de dokter ons zoo lang met zijn pappen en dranken aan den praat houdt, dat men te laat bij de duivelbanner is gekomen'.

Heelmeesters te Surhuisterveen

In de periode dat ds. van Duinen hier predikant was, waren er twee geneesheren in het dorp gevestigd, t.w. Hansma en Martens.

1. Arnoldus Hansma begon in 1833 een praktijk te Surhuisterveen als genees-, heel- en vroedmeester. Hij was op 16 maart 1810 geboren te Dokkum als zoon van Reitze Hansma, lijnslager aldaar en Martha Stelwagen. Arnoldus trouwde als 24-jarige op 21 november 1834 in de gemeente Smallingerland met Egbertje Hidsers Veenstra, oud 21 jaar. De bruid was een dochter van Hidser Sakes Veenstra, assessor der grietenij Smallingerland te Drachten en Antje Egberts. Als getuigen waren o.a. aanwezig Foppe Ebeles Wieling, predikant bij de Doopsgezinde gemeente te Surhuisterveen en F.S. Reiding, advocaat te Drachten. In de periode van 1836 tot 1854 werd het gezin van Arnoldus en Egbertje verrijkt met de geboorte van 8 kinderen. In de boekhouding van de armvoogdij te Surhuisterveen kunnen we lezen dat dokter Hansma betaald kreeg voor verstrekte medicijnen aan de armen in het dorp. Over 1842, 1851, 1852 waren deze bedragen respectievelijk f 109,-, f 130,- en f 146,-. Geneesmiddelen waren destijds kruiden, levertraan en haarlemmerolie. Hansma kwam helaas jong te overlijden. Hij stierf te Surhuisterveen op 26 januari 1857 en bereikte de leeftijd van 46 jaar.

2. Siebrand Pieter Brouwer Martens, geboren 12 juni 1817 te Holwerd. Brouwer was zijn derde voornaam, de achternaam van zijn moeder. Het kwam in de 19de eeuw vaker voor dat een kind de achternaam van de moeder kreeg als tweede of derde voornaam. Op deze manier bleef de familienaam bewaard.

Volgens een certificaat van de Nationale Militie was bij de militaire keuring zijn beroep doktersleerling en het signalement: lengte 1 el en 670 strepen, blauwe ogen, ronde kin en bruin haar. Deze heelmeester had een praktijk te Surhuisterveen van 1841 tot 1847. De man trouwde in de gemeente Achtkarspelen op 4 mei 1842 met de 18-jarige Trientje Rinderts Hulshoff, geboren en wonende te Surhuisterveen. De bruid was een dochter van Rindert Jans Hulshoff, koopman aldaar en Janke Eijes Luimstra. Na 1847 vertrok het gezin naar de gemeente Ferwerderadeel. Siebrand en Trientje kregen samen 5 kinderen, die tussen 1843 en 1860 werden geboren.

Stille armoede?

Rond het jaar 1840 woonden te Surhuisterveen met de daarbij horende heide ongeveer 1100 personen. Het merendel was te arm om een dokter te betalen. Twee dokterspraktijken in dit dorp, voorheen was er slechts één, zal te veel van het goede zijn geweest. Waarschijnlijk was er voor de beide heelmeesters geen voldoende brood op de plank. De door ds. van Duinen geschetste dokter was te arm om een rijtuig met paard te kopen. Het zat er dus niet anders op om 'door alle weer en wind, door zand en modder, met een getrouwe stok of een katoenen parapluie, om hem toch wat een heerlijk air te geven, voort te sjokken' voor het ziekenbezoek.

Hansma en Martens werden over het jaar 1846 voor dezelfde bedragen (f 34,50) aangeslagen in de plaatselijke belasting. Dit waren voor die tijd vrij forse bedragen. Zoals we in de huwelijksakten konden lezen, kwamen beide geneesheren en hun echtgenotes uit tamelijk welgestelde families. Misschien dat de wederzijdse ouders nog wat hebben kunnen bijspringen.

Dokter Sytze Greidanus

Deze arts had een praktijk te Buitenpost van 1867 tot 1877 en heeft zijn belevenissen beschreven in het boek 'De dagen van Olim', later uitgegeven onder de titel 'Een dorpsdokter uit de friese wouden vertelt'. Ook hij kwam in aanraking met duivelbanners en bijgeloof.

'Dikwijls toch is het gebeurd, dat eene moeder op het spreekuur mijn raad kwam inwinnen voor haar kind en boos heen ging omdat ik niet wilde ingaan op hare voorstelling, dat het betoverd was. Ge ziet toch wel docter, wat het kind scheelt? Ja, de ingewanden zijn ziek (dat was meestal het geval tengevolge van onoordeelkundige voeding) en ge moet dit doen en dat nalaten. Zoo! ja, maar ge ziet toch wel, dat het schaap betooverd is? Betooverd? wel neen, dat betaat niet. Zoo bestaat dat niet! dan weet ge er niets van en heb ik uwe medicijnen en raad niet noodig. Goeden dag!'

Verder was er omstreeks 1870 volgens dokter Greidanus een oude vrouw in Buitenpost, die onder

verdenking stond te kunnen heksen en zich in dierengestalte te kunnen veranderen.

'De arme oude ziel was gewoon, zooals meerdere vrouwen uit den arbeidenden stand, de onderarmen onbedekt te dragen. Bij guur weer konden die lichaamsdeelen er erg blauw en verkleurd uitzien. Was dat het geval, dan werd er gemompeld: 'Ziet ge wel, zij is er vannacht weer in de gedaante van een kat op uit geweest en nu heeft men haar met een stok op de pooten geslagen en daardoor zijn de armen zoo blauw. Dat werd schijnbaar schertzend gezegd, maar eigenlijk werd het toch wel geloofd'.

Het boertje van Suameer

Een bekende wonderdokter omstreeks het jaar 1900 was Kornelis van der Wal, bijgenaamd het 'boerke van Sumar'. Hij was gehuwd met Lysbert van der Bult en kwam op 67-jarige leeftijd in zijn woonplaats te overlijden. De voorganger van deze krant

schreef naar aanleiding van deze gebeurtenis het volgende:

'Het boertje van Suameer is er niet meer. Maandagavond is hij overleden. Buitengewoon druk heeft de man het gehad. Er zijn toch dagen geweest, dat meer dan 100 personen uit alle oorden van onze provincie en daar buiten zijn raad en bijstand kwamen vragen. De toevloed van lijdende menschen werd zoo groot, dat een extra tram daarvoor werd ingelegd, aparte voermanswagens bovendien op gezette tijden reden en den geheelen dag op bezoekers bleven wachten. Zijn huis bleek te klein te zijn voor den stroom van menschen, die geholpen wilden worden. Velen, die om 9 uur kwamen, konden vaak te vier uur nog niet huiswaarts keeren. Door een dergelijke buitengewone inspanning leed zijn gezondheid schade en zag hij zich dan ook genoodzaakt zich terug te trekken. Tot het laatste oogenblik bleef hij echter de welwillende raadgever van velen zijner meer intieme be-

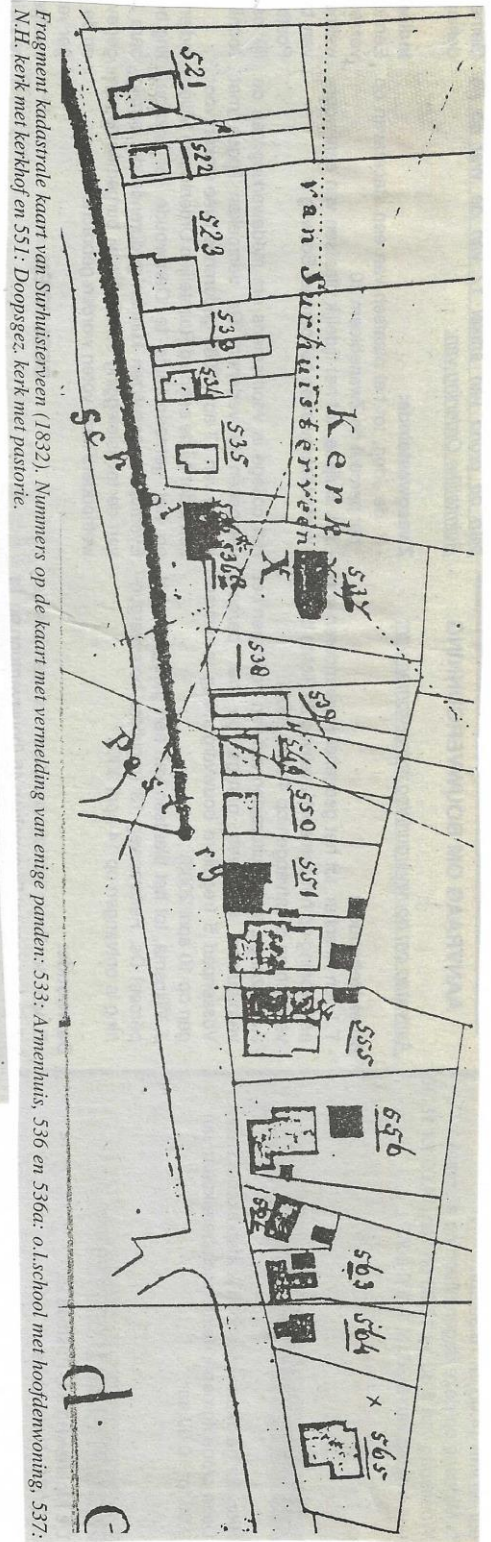
kenden. Groot is uit den aard der zaak het getal verhalen, betrekking hebbende op de ziekten, die hij heeft behandeld en de geneeswijze, door hem toegepast. Ver-rassend zijn daarin soms de resultaten van zijne behandeling, eenvoudig, allerdagsch vaak de wijze van genezen. Toch heeft de overledene geen buitengewoon onderwijs genoten. Hij hoorde, wat ontwikkeling betreft, tot de gewone menschen. Van huis uit behoorde hij tot den werkenden stand en later hield hij boerenbedrijf. Geen zuch om veel geld bijeen te krijgen, was het doel van zijn optreden; de arme hielp hij voor niets. Hij was en bleef een type van dat oude soort, eenvoudig in leefwijze en kleeding. Ongetwijfeld zal zijn gemis bij velen nog lang worden gevoeld.

**Dit was een publicatie namens
de Stichting
Oud-Achtkarspelen**

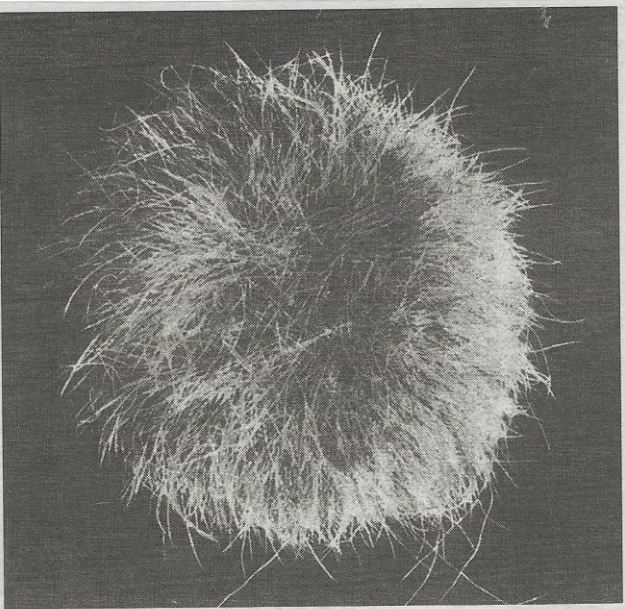

Uit een kransje van veren in een kussen kon de duivelbanner aanwijzingen geven om het 'betsjoenen' bij een kind op te heffen.

Fragment kadastrale kaart van Simhusterveen (1832). Nummers op de kaart met vermelding van entge panden: 533: Armenhuis, 536 en 536a: o.l. school met hoofdewoning, 537: N.H. kerk met kerkhof en 551: Doopsgez. kerk met pastorie.

Een krans van warkenshaar speelde bij de duivelbanner een rol om de toverij bij een beest ongedaan te maken.